

УДК 811.161.2'373:398.1:165.212

О. В. Яковлева

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
доктор філологічних наук, доцент,
доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства

**СИМВОЛІЧНІ ЗНАЧЕННЯ ЛЕКСЕМ У КОНТЕКСТІ
КОЛОМИЙОК**

Для аналізу було обрано збірку оригінальних текстів «малого жанру» в українському фольклорі – коломийок – з одного села у західній частині України в записах М. Климишина. Описано специфіку таких текстів, проаналізовано етимологію терміну «коломийка», виділено та схарактеризовано полісемантичні лексеми із символічним значенням. Мікросистема символів у контексті коломийок віддзеркалює особливості загальнонаціонального світосприйняття українців.

Ключові слова: коломийка, культура, духовне й ментальне начало, матеріально-знакова система.

Коломийки як специфічні тексти, «пісенні мініатюри», що генетично і ритмомелодійно пов'язані з однойменним народним танцем, належать до загальнонаціонального масиву української народної культури [13, с. 204; 3, с. 5]. Ці тексти привернули нашу увагу з декількох причин. По-перше, у коломийках, так само, як і у більшості народнопоетичних творів, у стислій формі виражаються не тільки сокровенні почуття, а й світогляд нашого народу. По-друге, як відмічають дослідники-фольклористи, незважаючи на те, що головними теренами побутування, поширення і творення коломийок є Українські Карпати, Прикарпаття і Закарпаття, у наш час такі мініатюрні поетичні народні твори популяризуються у всеукраїнському масштабі. Але «діалектика локального й загальнонаціонального в коломийці вивчена ще недостатньо» [3, с. 6]. Вважаємо, що система символів у контексті коломийок віддзеркалює важливі особливості загальнонаціонального світосприйняття українців.

Відкритим і досі залишається питання, як і де з'явилися ці тексти і звідки походить сама назва. Фольклорист, збирач текстів коломийок, М. Климишин наводить три версії: назва пов'язана з містом *Коломия*; походить від назви танцю *коломийка*; лексема *коломийка* як жанровий різновид співанки не пов'язана з двома попередніми словами [3, с. 40].

Аналогічні гіпотези навели й автори словника з української фольклористики, додавши таку інформацію: м. *Коломия*, що розташоване на річці *Коломия*, здавна було адміністративним, торговельним і культурним центром Гуцульщини і Покуття. Другу версію щодо походження назви *коломийка* від однойменного народного танцю, характерною особливістю якого є швидке обертання гур-

товим колом танцюристів, автори вважають не менш достовірною. При цьому зауважується: «Таке поєднання приспіву до танцю в колі типове для слов'ян і їхніх сусідів у Карпатському регіоні» [13, с. 204].

У вирішенні цього питання, з нашої точки зору, важливими є результати дослідження В. Таранця, який писав, що словоформа *коломийка* має прадавній корінь **кол-* від іє. **kwel-* зі значенням «арії-землероби», який засвідчено в етнонімі *слов'яни* [11, с. 45]. Цей же відомий мовознавець, посилаючись на інших дослідників і на результати власних розвідок, зауважує, що спершу слов'яни були в Карпатах і слов'янська мова охоплювала племена саме Карпатського регіону (підкреслено нами – *О. Я.*) [11, с. 145–146], де й зародилися тексти коломийок. Семантика кореня **кол-* пов'язана з поняттям коловороту в природі, що спостерігали далекі предки: «У природі така семантика знаходить проявлення в циклічному русі сонячних світил навколо Землі, в змінах року, дня і ночі, які, за уявою древніх, не маючи початку чи кінця, змінюються у постійному коловороті й управляються небесними божествами..., що пов'язані з богом Сонця і що пояснює перехід терміну КОЛО на позначення сонця. На цей кшталт в українській мові серед інших зустрічаємо слова: *коло* зі значенням 'круглий майданчик для танців, бігів', *коловий*, *коломийка* 'гуц. пісня, танець'... Взагалі-то поняття *Коло* ввійшло у слов'ян в основу язичницьких вірувань і закріпилося у народних святах та фольклорі» [11, с. 46].

Отже, наведені дані дають можливість припустити, що коломийки як мініатюрні тексти вторинні по відношенню до танцю по колу, який у слов'ян-язичників був пов'язаний з рухом сонця, виконувався на пошану цього світила і мав символічне значення захисного кола.

На сучасному етапі розвитку гуманітарних знань культура в широкому значенні, зокрема й народна культура, може розглядатися й аналізуватися як інформаційна система, в межах якої виділяють три інформаційних утворення, що взаємодіють як фундаментальні онтологічні складові: духовне, ментальне і матеріально-знакове [2, с. 7]. І. Зикова детально аналізує й окремо розглядає і духовну складову (базу) культури, і ментальну, і матеріально-знакову, виділяючи певні етапи всіх трьох складових інформаційного простору [2, с. 78; 193].

З нашої точки зору, духовне й ментальне – це єдине та нерозривне ідеальне утворення, що матеріалізується і зберігається у матеріально-знаковій системі, зокрема, й у системі національних символів та мовних знаків.

Звернімося до словникових дефініцій поняття «дух» (душа) і похідних від слова *дух* слів – *духовний*, *духовність*. Головний висновок, який ми зробили після аналізу, такий: усі ці поняття об'єднує ототожнення духу (душі) та духовності з розумовою діяльністю людини, з поняттями «мислення» і «свідомість» [див., напр. : 17, т. 1, с. 503; 18, с. 157; 19, т. 2, с. 442; 20, с. 155; 21, с. 113].

Отже, вибудовується ланцюжок: **свідомість** (яку ми розуміємо як здатність людини сприймати інформацію, що має хвильову природу різної частоти колювання) – **тип мислення** (спосіб обробки отриманої інформації) – **світогляд**

(індивідуальна або колективна картина світу) – **дух-духовність** (якісні характеристики картини світу) – **(духовна) культура** (здатність індивіда у будь-якому колективі до вдосконалення); вірогідно, цей ланцюжок утворює коло, тому що мистецтво і культура «створяться на певній хвилі підняття духу» [8, с. 9], що, як виявляється, і є свідомістю.

Пам'ятаючи, що поняття «культура», як і «духовність», теоретично описати неможливо [5], пропонуємо говорити про культурний і духовний розвиток як процес, що передбачає «саморозвиток» або постійне самоперетворення і самовдосконалення (порівняймо: «мета культурології початку ХХІ ст. – у визначенні місця людини в культурі, тобто того, що називається «прихованими передумовами існування культури»). В такому розумінні «культурним» є не той, хто всебічно ерудований, відвідує театри, вернісажі й т. ін., а той, хто при цьому здатний змінюватися сам і змінювати навколишній світ, хто здатний бути один на один зі світом» [9, с. 6]). Очевидно, що у дослідженні культури як інформаційного простору, а також її складових, духовного та ментального, особливу роль відіграє знаково-символічний підхід [2, с. 15].

Успадкований від минулих поколінь і доступний нам набір фольклорних текстів, образів, символів, сценаріїв ритуалів тощо й дотепер є невичерпним джерелом для різноаспектного вивчення, тлумачення і розуміння Всесвіту предками, що, у свою чергу, буде сприяти формуванню світовідчуття української нації на сучасному етапі її розвитку (пор.: «світогляд, втілений у певній мові, нехай навіть у давні часи, у процесі вивчення мови й користування нею впливає на нинішніх користувачів і формує їх світогляд» [15, с. 122]).

Синтез слова і духу очевидний: « ...історія української мови, її онтологія, її природа підтверджує потребу виділення зв'язку мови і духовності в окрему філологічну проблему, у межах якої треба розглядати мову як духовну субстанцію і виявити аспекти сакральності мови, показати їх вплив на людину, глибше розкрити їх значення для духовного життя...» [14, с. 12].

О. Лосєв радив філологам, які працюють з поетичним словом, користуватися терміном «інтерпретація»; він вважав, що вивчення такої інтерпретативної природи мовного знака відкриє у слові цілу низку різного роду специфічних явищ у порівнянні з об'єктивною дійсністю. Для цього треба прийняти таку тезу: «Будь-який мовний знак є акт інтерпретації як відповідних моментів мислення, так і відповідних моментів дійсності» [4, с. 397]. На перший погляд, О. Лосєв писав про давно знайоме й очевидне – зв'язок мови і мислення, але при цьому звернув увагу на те, що дуже часто зникає з поля зору науковців, а саме на закономірний процес розвитку у слові нескінченної кількості інтерпретацій дійсності, аж до повного її викривлення й перекручення [4, с. 400].

Стосовно слова, збереженого народною поезією (у тому числі й у коломийках), слід пам'ятати, що ця поезія не є вираженням готового змісту; подібно до мови, вона є могутнім засобом розвитку думки і мислення [7, с. 201]. Слово у народній поезії оживає на тлі національної культури й орієнтує в ній. По-

езія завжди виходить за рамки того чи іншого змісту, створює світ безмежних можливостей. Цю тезу переконливо довів О. Потебня у дослідженні символіки народної поезії слов'ян. Він був переконаний, що тільки мова, поетичне слово допоможуть упорядкувати національні символи відповідно до народних вірувань [6, с. 8].

Будь-який символ функціонує як слово, може бути описаний словами, тобто матеріалізується за допомогою мовних засобів. Слово як одиниця мови має значення, і в такому разі символ має відношення до сфери семантики як звичайна лексема. Зокрема, кожний вербальний символ, як і більшість слів у мові, є полісемантичним, отже, його значення треба розкривати у двох планах: синхронії та діяхронії, з урахуванням контексту і багатьох трансформацій, що відбувалися в процесі історичного розвитку, зумовлювалися особливостями світосприйняття багатьох поколінь людей, тобто їхньою духовністю і ментальністю. Інакше кажучи, значення символу в ході історії трансформується, еволюціонує; у плані діяхронії змінюється і система символів, демонструючи той чи інший тип світосприйняття в процесі еволюції. Символіка нації стає зрозумілою тільки в контексті історії культури як інформаційного простору, на тлі конкретних подій (пор.: «символ... є культуромістким» [10, с. 646]). Символ демонструє нестримний рух людської думки з прадавніх часів, і його можна вважати специфічним засобом кодування та збереження знань як інтелектуальних, так і духовних протягом всього існування «людини розумної».

Феномен символу, що з часів Арістотеля був об'єктом досліджень у різних галузях знань, у лінгвістиці має свою специфіку та конкретні завдання. Вважаємо, що в науці про мову символ слід розглядати, перш за все, як складний синкретичний комплекс, що виражається описово мовними засобами, або як лексему (вербальний символ) із символічним значенням, у якій звуковий комплекс синтезується із невербальними (паралінгвістичними компонентами). Саме специфіка символічного значення має бути основним об'єктом у лінгвістичних розвідках. Таке значення є ширшим за лексикографічне і концептуальне значення, воно не лежить на поверхні, його не можливо віднайти логічним шляхом, а треба реконструювати як результат взаємодії мови, традиційної культури і міфологічного мислення, що закріплено у лінгвоментальності нації.

Вважаємо, що потенційно в кожній лексемі у мові закладено символічне значення, і воно дорівнює нулю. При певних обставинах, під впливом тих чи інших екстралінгвістичних факторів символічне значення у слові може розвинути до певної, теоретично необмеженої кількості. Символізація лексем – це продукт мисленнєвої діяльності далеких предків, які сприймали світ за основним правилом міфологічної свідомості: **все в усьому**.

На сучасному рівні розвитку людського мислення, коли картина світу у носіїв тієї чи іншої мови не має нічого спільного з наївною картиною світу предків, аналіз символічних значень у так званих *малих жанрах* (в українській фольклорній традиції це жанри *колодійок, частівок, щедрівок* тощо) збагатить семасіологію розумінням феномену *символ* в межах запропонованого само-

стійного напрямку – лінгвістичної символіки. Мова є знаковою системою, культура ж розмовляє з людиною мовою символів. Серед лексем із символічним значенням у коломийках ми виділили наступні групи: 1. Рослинна символіка (*калина, яблуко, вишні / черешні, явір (яворина), дуб (дубочок), сосна, барвінок, вінок* тощо); 2. Космогонія (пов'язана з символікою *сонця, місяця, зорями*) та символіка води; 3. Птахи із символічним значенням (*сокіл, соловей, голуб / голубка, зозуля, орел*).

Образ *калини* у мовній картині світу українців – особливий. Символічне значення цієї рослини має широку палітру відтінків [16, с. 301–309]. Калина символізує у народних віруваннях молоду й гарну, здорову дівчину, яка приваблює хлопців. Червона калина – символ кохання: *Ой, я з гори на долину по-сію калину, сім раз ни раз поцілюю файну білявину* [2, с. 93]. Парубок мріє, щоб його кохання розросталося, як калина на гарному ґрунті. Зазвичай калина, зважаючи на її колір, символізувала красу дівчини або красну (гарну) дівчину. У коломийках зустрілися контексти щодо *красного парубка*, у якого закохана дівчина (мовні особливості говірки села Верхні, де збиралися коломийки, описані М. Климишиним на с. 44–47): *А я свого миленького пізнаю, пізнаю, в нього личко рум'яниненько, як калина в гаю...* [3, с. 82]. Порівняйте з таким контекстом: *Ци мій милий такій красний, ці я сі вдивила, ой, що міні цириз нього робота ни мила?* [3, с. 81]. Калина цвіте білим цвітом. У цю пору рослина має символічне значення дівчини-підлітка, достиглі червоні ягоди символізують дівчину, яку можна сватати, або зрілу жінку: *... Питаю ні сі мій миленький, де м така віросла. Ой, калина біло цвіте, а червоно рости, шкода тобі, йиден дурню, мої цікавості...* [3, с. 35].

Часто вербальні символи входять до складу акціональних: *Як я собі нагадаю за торічний рочок, який мене був полюбив файний парубочок. Як я собі нагадаю за давну давнину, як я їла винні ябка – чирвону калину* [3, с. 80]. В наведеному контексті – два синонімічних акціональних символи: *їсти винні яблука / їсти червону калину* мають значення – кохатися. Символіку яблука у слов'янських народних піснях, услід за О. Потебнею, досліджують і сучасні науковці [16, с. 512].

Плодові дерева, у тому числі яблуня, вишня, черешня тощо мають символічне значення дівчини, жінки, їхньої родючості, краси, здоров'я та любові: *Чому вишні, чому вишні, чому ни чирешні? Як ти мене, любку, любиши, чому ни биреш ні?* [3, с. 35].

Назви дерев чоловічого роду були символами парубка, нареченого, батька. Старі дерева символізували літніх чоловіків, молоді – парубків: *Парубочок – як дубочок, дівчина – тоненька...* [3, с. 89]; *Коло млина – яворина, коло млина – сосна, питаю ні сі мій миленький, де м така віросла* [3, с. 35].

Барвінок в українців – символ чистоти першого кохання [1, с. 27]: *... Ой, як би я була знала, що любко Никола, була бим сі обтикала барвінком докола* [3, с. 71].

Вінок – символ дівочтва, обов'язковий атрибут українського традиційного весілля: *Мине мама породила, коли цвів садочок, дала міні на голову дзилений віночок* [3, с. 73]; *Коби с така до роботи, як до співаночок, давно би ти наложили зилений віночок* [3, с. 72].

Творення Всесвіту в уявленні предків було прообразом сім'ї. У небесній сім'ї був хазяїн, якого символізував Місяць, його дружина – Сонце, діти – це зірочки. У фольклорних текстах немає чіткого розмежування, що Місяць – це чоловік-господар, а Сонце – його дружина. Можна припустити, враховуючи результати дослідження В. Таранця [12], що фольклорні тексти, в яких Місяць символізує жіноче начало у творенні Всесвіту (за аналогією із творенням сім'ї), віддзеркалюють відгомін прадавніх часів матріархату, і цей символ є давнішим. З часом встановлюється інша ієрархія залежності, коли Місяць почав виконувати роль чоловіка-господаря в сім'ї. Це свідчить про зміну матріархату патріархатом. У коломийках зафіксовано саме цей пізніший варіант: *Молодиці, як зірничі, дівчята, як сонці...* [3, с. 95]; – *Як я собі нагадаю за тебе, Никольцю, так ми тьижко на сирденьку, як за хмаров сонцю* [3, с. 32]; *Що с сімлюбку, націлював мойого личенька, то до зорів, то до соньці, то до місяченька* [3, с. 76]; *Ой, місьцию, місьиченьку, зайди за комору, та най я си з своїм милим трошки поговору* [3, с. 77].

Одне з найдавніших символічних значень води є значення жіночого начала, кохання парубка до дівчини, що яскраво представлено в народних текстах [16, с. 194]. Дівчата, як правило, зустрічалися з хлопцями біля води, де й зароджувалося кохання: *Ой, то ми сі, товаришу, дівчьи сподобало, цириз гору воду несло та й ни спочивало...* [3, с. 97]. *Снила ми сі дівчинонька, снила ми сі, снила, що я ішов понад воду, а вна ніжки мила* [3, с. 96]. *Вода із криниці мала символічне значення дівочої цноти: Що с ми, мила, наробила, що с ми, мила, дала коло тої криниченьки, де с водицю брала?* [3, с. 92]. *Холодна чи студена вода символізувала молоду здорову дівчину. Подавати парубкові напитися води або напувати його коня означало погоджуватися на кохання: Ой, дівчино, дівчинонько, яка с ми миленька, як у полі при роботі вода студиненька. Як у полі при роботі води сі напити, так з тобою постояти, та й поговорити* [3, с. 90].

Сокіл, орел, як і соловей, мають символічне значення чоловічого начала. Стійким було вірування у те, що птахи можуть принести вісті про померлих, або зниклих людей, бо вони з'єднують світи: *Ти, соколи, соколоньку, літайиши світами: скажи міні яку вістку від тата й від мами* [3, с. 74]. *Ой, соколи, соколоньку, високо літайиши, скажи мені циру правду, де любка видайиши* [3, с. 78]; *Возьми мене, сивий орли, на широкі крила, заниси мене у гори, де сумуйи мила* [3, с. 99]; *Куди їдиши вїжджайиши, сизокрилий орли, а хто мене молодую до себи пригорни?* [3, с. 85]; *Я ни спала сеї ничи, ані я, ані я, бо ни було коло мени мого соловія* [3, с. 78]; *Ой, заспівай, соловію, заспівай, сивенькій, та й заспівай на той голос, що співав миленькій* [3, с. 59]; *Що с сімлюбку, націлював, та й націлювавсі, як соловей у садочку ягід надзобавсі* [3, с. 76].

Голуб / голубка традиційно з давніх-давен символізують кохання й закоханих: *Ой, любку мій солоденький, ой, любку, чому ти ні так ни любиш, як голуб голубку?* [3, с. 36]. Сивий голуб або голубка символізували одружених: *Голуб сивій, голуб сивій, голубка сивішиа: тато милий, мама мила, любка – наймилишиа* [3, с. 76].

Багатозначною є символіка зозулі [16, с. 328–330]. Одне з них – значення віщунки: *Ой, кувала зазуленька у лісі, на мосьці; якась біда приповіла, що я люблю Косьці* [3, с. 69]; *Прилетіла зазуленька та й стала кувати, посумніла Ганусенька та й стала плакати* [3, с. 70]; *Ой, кувала зазуленька, та й кувала сива, а вна міні вікувала вдовиного сина* [3, с. 82].

Зрозуміло, що в рамках статті неможливо проаналізувати всі символічні значення, що були зафіксовані в коломиїках з села Верхня в записях М. Климишина. Проте наведені приклади дозволяють зробити висновок, що більшість символічних значень є традиційними, як і в інших українських народнопоетичних текстах. Відомо, що лексеми із символічним значенням – полісемантичні. У проаналізованих текстах коломиїок багатозначність символів проявлена не в повній мірі. У майбутньому ми плануємо до аналізу долучити коломиїки з інших регіонів нашої країни.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Зыкова И. В. Культура как информационная система : Духовное, ментальное, материально-знаковое : монография / И. В. Зыкова. – М. : Либроком, 2011. – 368 с.
3. Коломиїки з села Верхня в записях Миколи Климишина. – Львів : ВЦ Наук. товариства ім. Шевченка, 2000. – 170 с.
4. Лосев А. Ф. Специфика языкового знака в связи с пониманием языка как непосредственной действительности мысли / А. Ф. Лосев // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1976. – Т. 35. – № 5. – С. 395–407.
5. Мамардашвили М. К. Необходимость себя. Лекции. Статьи. Философские заметки / М. К. Мамардашвили. – М. : Лабиринт, 1996. – 154 с.
6. Потебня А. А. О некоторых символах славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Харьков, 1860. – 156 с.
7. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня; [ред. М. Ф. Овсянников; сост., вступ. ст. и примеч.: И. В. Иванько, А. И. Колодная]. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
8. Ровнер А. Б. Третья культура : [философские проблемы] / А. Б. Ровнер. – СПб. : ИД Медуза, 1996. – 301 с.
9. Савельева М. Лекции по мифологии культуры / М. Савельева. – Киев : ПАРАПАН, 2003. – 272 с.
10. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
11. Таранець В. Велесова книга (історико-лінгвістичне дослідження) : монографія / Валентин Таранець. – Одеса : Вид-во КП ОМД, 2015. – 173 с.
12. Таранець В. Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов'янських та германських мов) / В. Г. Таранець // Слов'янський збірник : зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 6. – С. 67–72.
13. Українська фольклористика : словник-довідник / Укл. і заг. ред. М. Чернопиский. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
14. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 300 с.
15. Якименко М. Міфологічність і проблема ключових слів японської мовної картини світу / М. Якименко, Ю. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 2005. – Вип. 78/79. – С. 117–141.
16. Яковлева О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності : монографія / О. В. Яковлева. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. – 396 с.

Словники

17. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1989.
18. Ожегов С. И. Словарь русского языка : 18-е изд., стереотип. / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1986. – 795 с.
19. Словник української мови : в 11 т. / [ред. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
20. Філософський словник : 2-е вид., перероб. і доп. / [ред. В. І. Шинкарук]. – К. : УРЕ, 1986. – 800 с.
21. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2004. – 639 с.

Статтю отримано 17.09.2015 р.

Яковлева О. В.

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ЛЕКСЕМ В КОНТЕКСТЕ КОЛОМИЕК

В статье анализируются оригинальные тексты, которые относятся к так называемому «малому жанру» украинского фольклора – колومیйки, собранные в одном из сёл западной части Украины Н. Климишиным. Описана специфика данных текстов, этимология термина «колومیйка», выделены и охарактеризованы многозначные лексемы с символическим значением. Микросистема символов в контексте колومیек даёт представление об особенностях национального миропонимания украинцев.

Ключевые слова: колومیйка, культура, духовное и ментальное начало, материально-знаковая система.

Yakovleva O. V.

SYMBOLIC MEANING OF THE WORDS IN THE CONTEXT OF THE KOLOMYIKA

It is analyzed the original texts that relate to the so-called “small genre” of Ukrainian folklore – kolomyikas – that have been collected in one of the villages in the western part of Ukraine by N. Klimishin. The specificity of these texts, the etymology of the term “kolomyika” were described; polysemantic words with the symbolic meaning were characterized. Microsystem of the symbols in the context of kolomyikas gives an idea about the features of the national outlook of Ukrainians.

Key words: kolomyika, culture, spiritual and mental origin, the material-symbolic system.